

PTOLEMAIS

zaginione miasto w Libii
a lost city in Libya

zdjęcia // photos: Miron Bogacki

tekst // text: Jerzy Żelazowski

Warszawa 2011

Ptolemais - w poszukiwaniu zatrzymanego czasu

Ptolemais (Tolmeita) jest dużym śródziemnomorskim miastem położonym w Cyrenajce (Libia), w regionie z pozoru oddalonym od głównych ośrodków kultury antycznej, ale niezwykle atrakcyjnym gospodarczo ze względu na korzystne warunki naturalne. Chociaż w tej części basenu Morza Śródziemnego afrykańskie pustynie dochodzą niemal do morza, to jednak kilka pasm wzgórz nieoczekiwanie spiętrzonych wzdłuż wybrzeża sprawiło, że powstała bajeczna kraina ogrodów, o klimacie sprzyjającym uprawie zbóż, oliwki, winnej latorośli czy też hodowli koni. Nic dziwnego zatem, że wypatrzył ją grecki bóg Apollo, którego wyrocznia w Delfach skierowała w ten region już w VII w. p.n.e. kolonistów z wyspy Thery. Co prawda Grecy z pewnym niedowierzaniem słuchali słów boga, przekonani raczej o pustynnych, mało gościnnych libijskich wybrzeżach, ale Apollo wiedział lepiej i jego upór doprowadził do powstania Cyreny, miasta, które dało nazwę całej krainie i szybko stało się jednym z najważniejszych i powszechnie znanych ośrodków kultury greckiej w okresie archaicznym.

Zrozumiałe zatem jest, że tak wiele miejsca poświęcił Cyrenie w swoich Dziejach Herodot, szczegółowo opisując także miejscowe plemiona libijskie, z którymi Grecy musieli ułożyć sobie nie zawsze pokojowe stosunki. Na sławę i bogactwo Cyrenajki wpłynęło także odkrycie leczniczych i kulinarnych właściwości dziko rosnącej rośliny (*silphion*), eksportowanej do całego świata greckiego, a zwycięskie zaprzęgi królów Cyreny w panhelleńskich igrzyskach i budowa skarbca miasta w Delfach stały się symbolem zamożności i znaczenia Cyrenajki.

Apollo nie musiał już zachęcać Greków do osiedlania się w tej krainie, przyciągającej coraz to nowych osadników, i już w VI w. p.n.e. możliwe stało się założenie kolejnych miast w zachodniej Cyrenajce, chociaż nie bez wpływu walk politycznych w samej Cyrenie. W ten sposób powstała Barke, rolnicze miasto położone między pasmami wzgórz. Podobnie jak Cyrena położona także w głębi lądu, potrzebowało ono portu morskiego dla eksportu swoich towarów. Prosta linia brzegowa w tej części Cyrenajki i obecność silnych prądów morskich nie dawały dużego wyboru, dlatego szybko zdecydowano się na jedną z nielicznych naturalnych zatok, osłoniętą przylądkiem i wysepką. Jak się okazało, to miejsce było atrakcyjne nie tylko jako port, ale nadawało

Prof. Tomasz Mikocki (drugi od lewej) pomysłodawca i inicjator polskich wykopalisk w Ptolemais stoi w gronie współpracowników: dr George'a Yacouba, prof. Witolda Dobrowolskiego i Szymona Lenarczyka (kolejno od prawej).

Prof. Tomasz Mikocki (second from the left), the originator and initiator of the Polish excavations in Ptolemais, in the company of colleagues - from the right: Dr George Yacoub, Prof. Witold Dobrowolski, and Szymon Lenarczyk

Ptolemais - in search of halted time

Ptolemais (modern-day Tolmeita) is a large Mediterranean city in Cyrenaica (Libya), a region seemingly distant from the main centres of ancient culture, but very attractive economically owing to its favourable natural environment. In this part of the Mediterranean the African deserts almost reach the sea, but here a few belts of hills unexpectedly line up along the coast sheltering a fabulous land of gardens with a favourable climate for cultivating grain, olives and grapes, as well as for horse husbandry. It is therefore no wonder that the location attracted the attention of the Greek god Apollo, whose oracle at Delphi directed colonists from the island of Thera to this region already in the 7th century B.C. The Greeks listened to the god's words with a dose of disbelief, convinced that the Libyan shores were nothing but inhospitable desert, but Apollo knew better. The fruit of his persistence was the founding of Cyrene, a city that lent its name to the entire region and quickly became one of the most prominent and renowned centres of Hellenic culture in the Archaic period.

It is therefore no surprise that Herodotus devoted a lengthy account to Cyrene in the *Historiai*. His work also included detailed descriptions of native Libyan tribes, with which the Greeks had to maintain not always peaceful relations. Critical to the fame and fortune of Cyrenaica was the discovery of medical and culinary properties of a wildly growing plant (*silphion*) exported throughout the Greek world, while the victorious chariots of the kings of Cyrene in Panhellenic Games and the city's treasury built in Delphi came to symbolise the prosperity and importance of Cyrenaica.

Apollo no longer had to convince the Greeks to settle in this land, which continued to attract new settlers and already in the 6th century B.C. it was possible to establish more cities in western Cyrenaica, though this did not occur without the influence of political conflicts in Cyrene. Such was the founding of Barke, an agricultural town nestled between the ranges of hills. Like Cyrene, it was located inland and needed a seaport to cater to the export of its produce. In this part of Cyrenaica the straight coastline with strong sea currents did not offer many possibilities as far as port location was concerned, so one of the few natural bays sheltered by a cape and an island was quickly selected. As it turned out, the spot was attractive not only for a harbour, but it was also

się także bardzo dobrze do założenia w przyszłości dużego miasta. I to właśnie tutaj powstało w początkach okresu hellenistycznego miasto Ptolemais.

Jego nazwa wskazuje na to, że założył je któryś z Ptolemeuszy, macedońskich władców Egiptu, którzy po śmierci Aleksandra Wielkiego w 323 r. p.n.e. opanowali tę część wielkiego imperium zwycięzcy nad Dariuszem, perskim królem królów. Może to budzić zaskoczenie, ale też trzeba pamiętać, że Cyrenajka już wcześniej traktowana była przez egipskich faraonów jako mniej lub bardziej niezależna, ale jednak prowincja Egiptu i tak też postrzegali ją kolejni zdobywcy państwa faraonów. Jednocześnie zjawisko zakładania nowych miast jako element polityki i symbol władzy nad danym terytorium, zapoczątkowane przez Filipa II, króla Macedonii, szybko się upowszechniło za panowania Aleksandra Wielkiego, a potem jego następców i politycznych spadkobierców. W konsekwencji powstanie Ptolemais w Cyrenajce dobrze się wpisuje w ogólną sytuację świata greckiego u progu powstawania nowych monarchii hellenistycznych, chociaż bezpośrednie powody i moment założenia tego miasta pozostają właściwie nieznane.

Biorąc pod uwagę dzieje Cyrenajki, założenie Ptolemais byłoby zrozumiałe w poł. III w. p.n.e., kiedy to Ptolemeusz III Euergetes poślubił piękną, opiewaną przez Kallimacha Berenikę, córkę Magasa, długoletniego władcy Cyrenajki, który oddelegowany jeszcze przez Ptolemeusza I wybił się na niezależność. To małżeństwo przywracało bezpośrednią kontrolę Egiptu nad tym regionem, czego symbolem mogło się stać założenie Ptolemais, tym bardziej że w tym czasie powstało także miasto Berenike na miejscu starej kolonii Euesperides, a jeszcze inne Teuchira, przemianowano na Arsinoe. Wydaje się jednak, że istnieją epigraficzne i papirologiczne ślady obecności mieszkańców Ptolemais już w pierwszej połowie III w. p.n.e. Dlatego niektórzy badacze założenie miasta przypisują Ptolemeuszowi II Filadelfosowi, a nawet Ptolemeuszowi I Soterowi. W każdym razie w drugiej połowie III w. p.n.e. Ptolemais musiała być już znaczącym ośrodkiem, skoro zaproszono ją do udziału w panhelleńskich igrzyskach w Delfach.

Podczas spaceru wśród ruin miasta uderza jego rozmiar i staranne rozplanowanie zgodnie z regułami greckiej urbanistyki. Hellenistyczne mury obronne, wielokrotnie potem przebudowywane wyznaczają obszar ponad 200 hektarów, obejmując swoim zasięgiem także stoki najbliższych wzgórz. W ich

Prof. Kazimierz Lewartowski oraz dr Monika Rekowska-Ruszkowska na wykopie.

Prof. Kazimierz Lewartowski and dr Monika Rekowska-Ruszkowska on site

well suited for the future establishment of a large city. It was there that the city of Pto[lemais was founded] in the beginnings of the Hellenistic period.

The name Ptolemais suggests that the city was founded by one of the Ptolemies, Macedonian rulers of Egypt who, after the death of Alexander the Great in 323 B.C., gained control of this part of the vast empire conquered by the vanquisher of Darius, the Persian king of kings. This may come as a surprise, but one should keep in mind that already the Egyptian pharaohs had considered Cyrenaica a more or less independent but nevertheless a province of Egypt and it was perceived as such by subsequent conquerors of the land of the pharaohs. At the same time the practice of founding new cities, an element of general policy and a symbol of power over a territory dating back to Philip II, a king of Macedon, quickly gained popularity with Alexander the Great and, subsequently, with his successors and political heirs. Therefore, the founding of Ptolemais in Cyrenaica complies with the general situation of the Hellenic world at the brink of the emergence of new Hellenistic monarchies, although the immediate circumstances and the precise time of the city's founding remain obscure.

From the viewpoint of the history of Cyrenaica the most probable date of the founding of Ptolemais would have been the mid-3rd century B.C., when Ptolemy III Euergetes married the fair Berenike, praised by Callimachus. She was the daughter of Magas, the long-time ruler of Cyrenaica who had been dispatched there by Ptolemy I and succeeded in gaining independence. The marriage restored Egypt's direct control over this region and the founding of Ptolemais may have been a symbol of this fact, all the more so that founded in the same period was the city of Berenike on the spot of the old colony of Euesperides, while another city, Teuchira, was renamed Arsinoe. However, there appears to be epigraphic and papyrological evidence for the occupation of Ptolemais already in the first half of the 3rd century B.C. Therefore, some researchers attribute the founding of the city to Ptolemy II Philadephus or even Ptolemy I Soter. In any case, in the second half of the 3rd century B.C. Ptolemais must have already been a major urban centre, since it was invited to participate in the Panhellenic Games in Delphi.

Strolling through the ruins of the city, one is struck by its size and careful layout conforming to the guidelines of Greek urban planning. Hellenistic defensive walls, rebuilt time and again in later periods, delimit a space of over 200 hectares including the nearby hillsides. Within the walls an orthogonal

[illegible] wytyczono ortogonalną siatkę ulic z dwiema głównymi alejami (*plateiai*) poprowadzonymi [illegible] w stronę morza i obejmującymi starą osadę portową. Jedna z nich prowadzi do teatru greckiego wykutego w stoku wzgórza, którego objętość można szacować na ok. 7 tys. widzów. W jego bezpośrednim sąsiedztwie usytuowano klasyczny swoimi rozmiarami stadion. Z kolei druga [illegible] bardziej reprezentacyjny charakter i, sądząc po ogromnych kapitelach leżących w jej pobliżu, prowadziła w stronę najważniejszych świątyń miasta. Nic dziwnego zatem, że usytuowano przy niej [illegible] hellenistyczny gimnazjon, ośrodek wychowania młodych obywateli, symbol każdej greckiej *polis*. Zbudowany na wzór bardzo podobnych gimnazjonów w Cyrenie i Teuchira wyróżnia się jednak [illegible] pod palestrą ogromnej cysterny zbierającej zarówno głębinową, jak i płynącą ze wzgórz wodę deszczową i świadczącej o rozmachu i staranności planu urbanistycznego Ptolemais. Na pewno gimnazjonów było w mieście więcej, co pozwoliło na stopniowe przekształcenie tej budowli w bardziej reprezentacyjny plac poświęcony kultowi hellenistycznych Ptolemeuszy, a potem rzymskich cesarzy (tzw. Plac Cystern).

Skąd się jednak wzięli mieszkańcy Ptolemais? W dużej mierze musieli pochodzić ze starej kolonii Barke, choć na pewno nie porzucili swoich dotychczasowych pól uprawnych w głębi lądu. Świadomość, że Ptolemais jako ośrodek miejski właściwie zastąpiła Barke, zredukowaną do rangi wsi, przetrwała w źródłach pisanych aż do czasów rzymskich w używanej nazwie miasta Ptolemais-Barke. Niewątpliwie Ptolemeuszom, szczególnie w III w. p.n.e., zależało na rozwoju miast portowych ze względu na aktywną politykę poza Egiptem, wymagającą utrzymywania stałych garnizonów i wojennych flot w różnych rejonach basenu Morza Śródziemnego. W konsekwencji nie można wykluczyć, że część ptolemejskich [illegible] najemników została osiedlona także i w Ptolemais.

Chociaż niewiele da się powiedzieć o dziejach Ptolemais w pierwszych stuleciach jej istnienia, to jednak sądząc po jego znanych, hellenistycznych budowlach, miasto musiało dojść do dużego znaczenia [illegible]. W centrum miasta przy alei prowadzącej do teatru wznoszą się pozostałości ogromnego domu, właściwie pałacu, który stał się podręcznikowym przykładem luksusowej rezydencji miejskiej okresu późnohellenistycznego (tzw. Palazzo delle Colonne). Chociaż dopasowany kształtem do długich i wąskich insul - kwartałów w Ptolemais - znajduje on analogie wśród pałaców władców hellenistycznych i wzorowanych na nich największych prywatnych rezydencji. Jednocześnie jego bogaty wystrój architektoniczny stanowi świadectwo artystycznych kontaktów Cyrenajki z wielką Aleksandrią przy [illegible] której Muzejon przyciągnął wielu wybitnych mieszkańców Cyreny.

Trudno stwierdzić, jaka władza i bogactwo pozwalały zamieszkać w tej rezydencji, która przetrwała do IV w. n.e. Nie znamy także „lokatora" innej, wyjątkowej budowli hellenistycznej Ptolemais, tzw. Mauzoleum, [illegible] ogromnego grobowca w kształcie wieży górującego nad wybrzeżem po zachodniej stronie miasta

street grid was set up with two main thoroughfares (*plateiai*) descending from the gebel to the and flanking the old harbour town. One of them leads to a Greek theatre carved in a hillside a capacity estimated to about seven thousand spectators. Situated in its immediate vicinity was a stadium of classical dimensions. The other avenue, in turn, had a more representative nature and, to judge by the huge capitals scattered in its proximity, it led to the most important temples of the city. No wonder the Hellenistic gymnasium, a centre for educating young citizens and a symbol of every Greek *polis*, was located in this street. The gymnasium was built to resemble similar establishments in Cyrene and Teuchira, but what sets it apart is a huge cistern underneath its palaestra. The reservoir, built to collect both ground- and rainwater flowing down from the hills, testifies to the flourish and skill with which the urban plan of Ptolemais was conceived. There were certainly other gymnasiums in the city, so it was possible to gradually transform this structure (the so-called Square of Cisterns) into a more representative plaza devoted to the cult of first the Hellenistic rulers - the Ptolemies, and later the Roman emperors.

Where did the inhabitants of Ptolemais come from? They must have originated largely from the old colony of Barke, although they certainly did not abandon the fields they had been cultivating in the hinterland. The notion that Ptolemais practically replaced Barke as an urban centre, reducing it to a village, survived until the Roman period in written sources in which the city is referred to as Ptolemais-Barke. The Ptolemies were undoubtedly keen on developing port cities, especially in the 3rd century B.C. when their active foreign policy required the sustenance of permanent garrisons and naval forces in various parts of the Mediterranean. As a result it cannot be excluded that some Ptolemaic troops - mercenaries - were stationed in Ptolemais as well.

Though little can be said about the history of Ptolemais in the first centuries of its existence, it is certain that the city grew in significance and wealth, to judge by its known Hellenistic buildings. In the city centre, by the main street leading to the theatre, there are imposing remains of a huge mansion, practically a palace (the so-called Palazzo delle Colonne), which became an emblematic example of a luxury urban residence of the Late Hellenistic period. Although in shape it was made to fit in a long and narrow *insula* - city-block - in Ptolemais, it finds analogies among palaces of Hellenistic rulers and the largest private residences modelled on them. At the same time, its lavish architectural decor testifies to artistic liaisons between Cyrenaica and the splendid Alexandria ad Aegyptum, whose Museum attracted many renowned citizens of Cyrene

It is difficult to say anything specific about the power and wealth of the owner of this residence, which survived until the 4th century A.D. Neither can we identify the user of another unique structure from Hellenistic Ptolemais, the so-called Mausoleum, an imposing tower tomb that dominates the coastline

Jego rozmiary i niespotykany w Cyrenajce kształt sugerują badaczom, że mógł on być przeznaczony dla jakiegoś władcy, tym bardziej że usytuowany jest w rejonie, gdzie tradycyjnie znajdowały się posiadłości Ptolemeuszy. W tym kontekście najczęściej wskazuje się na Ptolemeusza VIII Euergetesa II, który od końca lat 60. do 145 r. p.n.e. władał wystarczająco długo Cyrenajką, aby, ciągle walcząc z bratem o odzyskanie Egiptu, odcisnąć swoje piętno w zabudowie Cyreny, a może także i Ptolemais.

Co więcej, jako pierwszy wyartykułował on możliwość zapisania w testamencie swojego dziedzictwa Rzymowi, który w połowie II w. p.n.e. był już dominującym graczem na scenie walk dynastycznych świata greckiego. Los chciał, że jego nieślubny syn Ptolemeusz Apion zrealizował ten zamysł i w 96 r. p.n.e. przekazał w testamencie Cyrenajkę Rzymowi. W ten sposób dzieje tej odległej od Italii krainy splotły się z upadkiem Rzymskiej Republiki, z wojnami domowymi kolejnych pretendentów do jedynowładztwa, aż do ostatecznego zwycięstwa cesarza Augusta. Od 74 r. p.n.e. Cyrenajka, prowincja państwa rzymskiego, zarządzana od 67 r. p.n.e. razem z Kretą po wojnie Pompejusza z piratami, stopniowo przyzwyczajała się do dźwięku języka łacińskiego, a *silphion* zaczął wypełniać skarbiec państwa rzymskiego. Antoniusz, Cezar, August dosyć szczodrze nagradzali lokalną arystokrację prawem obywatelstwa rzymskiego, do tego stopnia, że potrzebne okazały się specjalne rozporządzenia cesarskie regulujące prawne relacje Greków i Rzymian.

Cyrenajka, zarządzana z ramienia senatu przez prokonsulów, nie była strategiczną prowincją, nie stacjonowały w niej legiony, a tylko nieliczne rzymskie oddziały posiłkowe. W takich peryferyjnych ze względu na interes państwa rzymskiego rejonach życie toczyło się zwykłym rytmem pod hasłem autonomii greckich miast i obecność rzymskiej administracji była dosyć ograniczona. W tym kontekście zastanawiające jest przekształcenie największego teatru w Cyrenie w amfiteatr, a przede wszystkim wykucie w skale nowego amfiteatru w Ptolemais, co stanowiło oznakę procesu romanizacji i znacznych wpływów kultury rzymskiej wśród mieszkańców miast Cyrenajki. Amfiteatry na greckim Wschodzie budowano stosunkowo rzadko, zadowalając się zwykle przedstawieniami walk gladiatorskich i pokazami dzikich zwierząt w teatrach i na placach miejskich.

Tym niemniej, mimo posiadania prestiżowego amfiteatru Ptolemais ciągle pozostawała w cieniu Cyreny,

Dr Jerzy Żelazowski oraz Wiesław Małkowski dyskutują na wykopie.

Dr Jerzy Żelazowski and Wiesław Małkowski having a discussion on site

on the western side of the city. Its size and form, uncommon in Cyrenaica, suggest t[...] been intended for a ruler, all the more so that it is situated in a region traditionally occu[...] of the Ptolemies. The most commonly suggested candidate in this context is Ptolemy VIII Euergetes II, who ruled Cyrenaica whilst constantly fighting his brother to reclaim Egypt from the end of the 160s to 145 B.C., long enough to make his mark on the architecture of Cyrene and perhaps Ptolemais as well.

What is more, Ptolemy VIII was the first to mention the possibility of bequeathing his claim to Rome, which by the mid-2nd century B.C. was already a dominant player on the scene of dynastic struggles in the Greek world. As fate would have it, his bastard son Ptolemy Apion carried out this idea and bestowed Cyrenaica to Rome in 96 B.C. Thus, despite this realm's long distance from Italy, its fate was entwined with that of Rome, through the fall of the Republic and the civil wars of the subsequent pretenders to autocracy until the final victory of Augustus. From 74 B.C. a Roman province, ruled together with Crete from 67 B.C. after Pompey's campaign against piracy, Cyrenaica gradually grew accustomed to the sound of the Latin language and *silphion* began to fill the trunk of the Roman state. Antonius, Caesar and Augustus rewarded the local aristocracy with the right to Roman citizenship so generously that special imperial decrees were necessary to regulate legal relations between Hellenes and Romans.

Cyrenaica, ruled on behalf of the senate by proconsuls, was not a province of strategic importance, there were no legions stationed in it, only scarce Roman auxiliary units. In such regions, peripheral from the viewpoint of Rome's interests, matters of daily life were resolved by governing bodies of autonomous Greek cities and the presence of Roman administration was rather limited. Puzzling in this context is the conversion of the largest theatre in Cyrene into an amphitheatre, and especially carving out a new amphitheatre in Ptolemais, a sign of progressing Romanisation and Rome's profound cultural influence on the urban population of Cyrenaica. Amphitheatres were rarely built in the Greek East, usually contented by gladiatorial combat and spectacles with wild beasts shown in theatres and city squares. Despite its prestigious amphitheatre, Ptolemais remained in the shadow of Cyrene, the leader of the league of five Cyrenaican cities (Cyrene, Ptolemais, Apollonia, Teuchira, Berenike) and the region's foremost representative in the Pan-Hellenic confederation of Greek cities, dear to Emperor Hadrian's

wiodącego ośrodka w związku pięciu miast Cyrenajki (Cyrena, Ptolemais, Apollonia, Teuchira, Berenike) i głównego przedstawiciela regionu w panhelleńskim związku miast greckich, drogiemu sercu cesarza Hadriana. Ale też aspiracje miasta rosły, do tego stopnia, aby w połowie II w. n.e. zapytać cesarza o możliwość organizacji własnych uroczystości związanych z kultem cesarskim zamiast uczestnictwa w agonie w Cyrenie. Chociaż Antonin Pius odmówił, potwierdzając tym samym czołową rolę Cyreny, wzmocnioną wcześniej przez Hadriana, to jednak ten epizod jest świadectwem rosnącej roli miasta w regionie. Być może symbolem tych aspiracji Ptolemais jest efektowny budynek teatralny przeznaczony na posiedzenia rady miejskiej (*bouleuterion*), wzniesiony bezpośrednio w sąsiedztwie jednego z głównych placów miejskich (*agora*).

Ambicje mieszkańców miasta zostały zaspokojone dopiero na przełomie III i IV w. n.e., kiedy to za panowania Dioklecjana Ptolemais stała się stolicą nowej, zreorganizowanej prowincji. Na pewno w jakiejś mierze przyczyniło się do tego poważne zniszczenie Cyreny w wyniku trzęsienia ziemi w 262 r. n.e. i zagrożenie ze strony plemion libijskich. Ale też Ptolemais jako duże miasto portowe lepiej zapewne odpowiadała wymaganiom rzymskiej administracji w poważnie odmienionym państwie po okresie kryzysu III w. n.e. Symbolem nowych czasów w dziejach miasta stał się trójprzelotowy łuk honoryfikacyjny ku czci Konstantyna Wielkiego (311-312 r. n.e.), umieszczony nad może najbardziej prestiżową ulicą Ptolemais w tym okresie (tzw. Via Monumentale). Zmonumentalizowana już wcześniej ciągnącymi się po obu jej stronach portykami, skupiać będzie przy sobie posągi, dedykacje cesarskie, oraz ważne budowle wyznaczające historię późnoantycznej Ptolemais.

Konserwacja zabytków w Muzeum w Tolmeicie, od prawej: dr Krzysztof Chmielewski oraz Radosław Tusznio.

Conservation of finds at the Museum in Tolmeita, from the right: Dr Krzysztof Chmielewski and Radosław Tusznio.

Dzieje miasta w tym okresie nie są bliżej znane i nie pomaga nam w ich odtworzeniu, tak jak tego byśmy chcieli, zachowana twórczość, a przede wszystkim korespondencja Synezjusza z Cyreny (ok. 370-413 n.e.), chrześcijańskiego biskupa Ptolemais w początkach V w. n.e. Ten melancholijny arystokrata, a jednocześnie intelektualista związany z aleksandryjskimi kręgami neoplatońskimi zostawił nam pesymistyczne obrazy otaczającej go rzeczywistości, pełnej nadużywających władzy urzędników, najazdów Libijczyków, trzęsień ziemi, niszczących uprawy pustynnych wiatrów i ataków szarańczy. Niewątpliwie wiele w tym retorycznej przesady, ale też jest to głos człowieka świadomego, że żyje w trudnych, zmieniających się, chociaż nie beznadziejnych czasach. I może budzić szacunek poczucie odpowiedzialności Synezjusza, kiedy jako, może nie głębokiej wiary,

heart. However, the city's aspirations kept on growing until in the mid-2nd century she sou emperor's permission to organise her own celebration associated with imperial cult ins participating in the agon at Cyrene. Although Antoninus Pius refused, confirming the leading role of Cyrene that had been reinforced earlier by Hadrian, the episode is testimony of the city's growing importance in this region. Perhaps a symbol of these aspirations of Ptolemais is the impressive theatrical building intended to house city council meetings (*bouleuterion*), erected in the immediate vicinity of one of the main squares of the city (*the agora*).

The ambitions of the city's inhabitants were only satisfied at the turn of the 3rd and 4th century A.D., when during the reign of Diocletian Ptolemais became the capital of a new, reorganised province. To some extent this was certainly due to severe damage from which Cyrene had suffered as a result of the earthquake of A.D. 262 and to the threat posed by Libyan tribes. In addition, being a large port city Ptolemais was certainly better suited to the needs of the Roman administration of the profoundly reformed state, following the crisis that had befallen it in the 3rd century A.D. A symbol of this new era in the city's history is the three-way honorific arch erected in praise of Constantine the Great (A.D. 311-312) over what was perhaps the most prestigious street of Ptolemais in this period (the so-called Via Monumentale). Monumentalised earlier by building porticoes along its sides, it abounded in statues, imperial dedications and important buildings representing phases of the history of Late Antique Ptolemais.

The history of the city in this period is not well known. Its reconstruction is not aided, as one might hope, by the preserved literary works, most notably the letters of Synesius of Cyrene (ca. A.D. 370-413), a Christian bishop of Ptolemais in the early 5th century A.D. This melancholy aristocrat and intellectual associated with the Alexandrian neo-Platonic circles left us depressing accounts of the surrounding reality, full of officials abusing their authority, Libyan raids, earthquakes, desert winds destroying crops, and locust attacks. Undoubtedly much of it is rhetorical exaggeration, but it is also a voice of a man aware that he is living in difficult, tumultuous, though not entirely hopeless times. One may feel respect for Synesius' sense of responsibility – not a man of deep faith but still a clergyman, he stands up for the Christian inhabitants of Ptolemais protecting them from the machinations of imperial administration

ale jednak pasterz staje w obronie chrześcijańskich mieszkańców Ptolemais przed zakusami cesarskiej administracji i organizuje obronę miasta przed łupieżczymi najazdami.

Postawa Synezjusza, biskupa stołecznej Ptolemais, a tym samym i metropolity innych kościołów w Cyrenajce, podległego patriarsze w Aleksandrii, jest znakiem nowych czasów i nowych elit, które biorą odpowiedzialność za losy miasta i mają w nim decydujący głos. Te przemiany społeczne i kulturowe znajdowały odzwierciedlenie w zmieniającej się zabudowie miejskiej i są uchwytne także w Ptolemais. W tym kontekście nie dziwi przekształcenie budynku rady miejskiej w teatr przystosowany do wodnych widowisk (tzw. Odeon), ponieważ w elitach władzy miejsce radnych i dotychczasowej arystokracji miejskiej zajęli cesarscy urzędnicy, wyższe duchowieństwo i nieliczni bogaci możnowładcy. Decydowali oni o funkcjonowaniu miasta już nie w publicznych debatach, a podczas prywatnych spotkań w domach, które dostosowano do nowych potrzeb. W Ptolemais odkrytych zostało kilka takich późnoantycznych rezydencji, w których najważniejszymi elementami były ogromne sale recepcyjne, często wyłożone kolorowymi marmurami. Służyły one ich właścicielom do oficjalnych przyjęć i audiencji, podkreślając hierarchię społeczną ich uczestników. To już nie były czasy, w których bogaci właściciele domów ucztowali z gośćmi, leżąc z wśród nich na sofach w jadalniach. Co prawda do końca starożytności w termach publicznych, takich jak w Ptolemais przy tzw. Via Monumentale, zróżnicowanie społeczne nadal zacierało się w basenach z zimną wodą i podczas gry w piłkę, ale już tylko po to, aby zwykli ludzie zobaczyli przepaść, jaka ich dzieliła od elit władzy.

Ekipa wykopaliskowa pod koniec prac we wrześniu 2006 roku.

The excavation team at the end of the work season in September 2006

W czasach Synezjusza w pejzażu miejskim nie mogły już dziwić liczne kościoły. Można przypuszczać, że chrześcijaństwo rozwinęło się w Cyrenajce stosunkowo wcześnie i to abstrahując nawet od Szymona z Cyreny czy od legendy o św. Marku. Wpływ na to miała zapewne duża diaspora żydowska, która swoją siłę pokazała w powstaniu w latach 115-117 n.e., krwawo stłumionym przez Trajana. Tym niemniej, informacje o chrześcijańskich biskupach Ptolemais pojawiają się od III w. n.e. przy okazji różnych sporów doktrynalnych i w aktach synodalnych, a w IV w. n.e. w mieście niewątpliwie zbudowano pierwsze bazyliki.

Dzisiaj monumentalne pozostałości chrześcijańskich bazylik łatwo dostrzeże w mieście nawet niewprawne oko turysty. W większości pochodzą one z VI w. n.e., z ostatniego okresu istnienia

and organises the city's defence against plundering raids.

The attitude of Synesius, bishop of the capital city of Ptolemais and metropolitan of o in Cyrenaica subordinate to the patriarch of Alexandria, is a sign of the times, characteristic for the new elites who assumed responsibility for the fate of their city and had the casting vote in its affairs. These social and cultural transformations also found reflection in the changing urban landscape and are perceptible also in Ptolemais. In this context it is no surprise that the city council seat (the so-called Odeon) was transformed into a building for aquatic performances: city council members and the old aristocracy surrendered their place in the municipal elite to imperial officials, the higher clergy and the scarce wealthy magnates. How the latter ran the city was not decided in public debates, but during private meetings in homes designed to cater to the new requirements. Several such Late Antique residences, in which the most important spaces were huge reception halls often revetted with colourful marbles, were discovered in Ptolemais. They served their owners for hosting official feasts and holding audiences and emphasised their attendants' place in social hierarchy. These were no longer times when affluent homeowners feasted with their guests, reclining in their company on dining room sofas. It is true that until the end of Antiquity social differences were blurred in cold-water pools and during ball games in public baths, like the one in Ptolemais by the Via Monumentale, but only to make the common men see the chasm that divided them from the power-wielding elites.

In the times of Synesius the urban landscape was, unsurprisingly, rich in churches. We can assume that Christianity flourished relatively early in Cyrenaica, even leaving aside Simon of Cyrene and the legend of St Mark. A reason for this was certainly the existence of a numerous Jewish Diaspora, which had already shown its strength during the revolt of A.D. 115-117, bloodily suppressed by Trajan. Nonetheless, information on Christian bishops of Ptolemais appears from the 3rd century A.D. onwards, on occasion of various doctrinal disputes and in synodical acts, and the first basilicas were undoubtedly erected in the city in the 4th century A.D.

Today the monumental remains of the city's Christian basilicas are easily discernible even to the untrained eye of a tourist. They are mostly dated to the 6th century A.D., the last phase of the city's existence before the Arab conquest in the mid-7th century A.D. Together with other buildings from

miasta przed podbojem arabskim w połowie VII w. n.e. Razem z innymi budowlami z tej epoki dają świadectwo ciągłej żywotności portowego miasta, zauważonego przez cesarza Justyniana na swojej drodze odzyskania i odbudowy minionego już Cesarstwa Rzymskiego. Co prawda Ptolemais od połowy V w. n.e. nie była już stolicą prowincji, a Prokopiusz z Cezarei pisze o wyludnieniu pozbawionego akweduktu miasta, to jednak monumentalne ruiny z tych czasów świadczą o trwaniu, a może i ostatnim rozbłysku Ptolemais przed nieuchronnym już końcem świata antycznego.

W tym czasie murów miejskich nikt już nie bronił i dawno zostały rozebrane. Jedynie część przyportowa chroniona była nadal nieregularną linią obronną. Większość wcześniejszych budowli legła w gruzach i systematycznie była zalewana wodą spływającą ze wzgórz w porze deszczowej w niekontrolowany już sposób. Tym niemniej w ruinach ciągle mieszkali ludzie, właściwie bezbronni wobec łupieżczych ataków. W tych warunkach nowe budowle w mieście przyjęły zdecydowanie obronny charakter, dając zapewne schronienie okolicznym mieszkańcom. Widać to wyraźnie zarówno w tzw. Bazylice Zachodniej, jak i w dużych rezydencjach – fortecach we wschodniej części miasta (tzw. Forteca Wschodnia i Siedziba Duxa), które przypominają już wyraźnie wczesnośredniowieczne zamki. W ostatnim okresie swojego istnienia miasto skurczyło się, jakby przeczuwało swój koniec, i w takiej formie zastygło. Czas prawie tysiącletnich dziejów antycznej Ptolemais zatrzymał się.

Umarło miasto jako istotny element kultury antycznej, ale też nie ma w nim śladów arabskich zniszczeń i można przypuszczać, że ruiny ciągle miały nielicznych mieszkańców, o czym donoszą średniowieczni geografowie i podróżnicy. W pewnym sensie historia zatoczyła koło, ponieważ znów zaczęto mówić o porcie nowożytnej Barki. Trzeba jednak podkreślić, że zastygłe miasto budziło szacunek i późniejsi kolonizatorzy oszczędzili ruiny, przyczyniając się do zachowania całego antycznego miasta, nie tak jak żyło, ale jak umierało, co stanowi o wyjątkowości i magii Ptolemais.

O historii tego miasta piszą przede wszystkim archeolodzy, epigraficy i numizmatycy, ponieważ poza twórczością Synezjusza stosunkowo rzadko wspominane było w źródłach literackich. Po okresie oświeceniowej fascynacji antycznymi ruinami cywilizacji greckiej widocznej w relacjach podróżników docierających także do Cyrenajki, w początkach XX w. pojawili się w tym rejonie także i archeolodzy. Było to możliwe dzięki nowej sytuacji politycznej, kiedy te peryferie świata tureckiego stały się terenem włoskiej kolonizacji. Jej śladem na terenie Ptolemais są pozostałości miasteczka kolonistów zlokalizowanego w części przyportowej. Nie obeszło się bez walk z muzułmańskimi Libijczykami, dlatego do dziś widoczne są w mieście włoskie umocnienia obronne i małe forty rozlokowane wśród antycznych ruin.

Włoscy archeolodzy skupiali swoją uwagę przede wszystkim na Cyrenie, dlatego dopiero w latach 30. XX w. prace wykopaliskowe i konserwatorskie rozpoczęły się w Ptolemais na szerszą skalę. Dzięki

this period, they give testimony to the ongoing vitality of the port city, noticed by Justinian on his way to reclaim and restore the fallen Roman Empire. Although since ca. mid-5th century Ptolemais was no longer a provincial capital and Procopius of Caesarea speaks of its depopulation and lack of a functioning aqueduct, monumental ruins dated to this period testify to the continued existence or perhaps even the last revival of Ptolemais before the impending decline of the ancient world.

At that time the city walls were no longer defended and had long been disassembled. Only the harbour town was still protected by an irregular line of fortifications. Most of the earlier buildings collapsed and were systematically flooded by rainwater flowing freely down from the hills during the rainy season. Nevertheless, the ruins were still inhabited by people who were practically defenceless in the face of plundering raids. In these circumstances newly built structures, which assumed a clearly defensive form, most likely provided shelter for the neighbouring population. This is clearly visible in the so-called Western Basilica, as well as large residences – fortresses in the eastern part of the city (the so-called Eastern Fortress and the Headquarters of the Dux), which bear a striking resemblance to medieval castles. In the last phase of its existence the city shrunk, as if it had felt the end drawing near, and as such it came to a standstill. After nearly a millennium, time in ancient Ptolemais drew to a halt.

The city as an important element of ancient culture was dead. However, it bears no traces of sacking by Arabs and medieval geographers and travellers inform that the ruins still had inhabitants, scarce though they were. In a sense, history had come full circle, since the site was once again referred to as the port of modern-day Barca. However, it ought to be emphasised that a city frozen in time evoked admiration and later colonists spared the ruins, contributing to the preservation of the entire ancient city not as it had lived, but as it had died, which has proved decisive for the uniqueness and charm of Ptolemais.

The history of the city is written mainly by archaeologists, epigraphists and numismatists, since mentions of it are relatively rare in literary sources aside from Synesius. After the Enlightenment, with its fascination with ancient ruins of the Greek civilisation seen in the accounts of travellers who reached also Cyrenaica, the early 20th century saw the arrival of archaeologists in this region. It was made possible by the new political situation, when these peripheries of the Turkish realm became an Italian colony. Relics of this period in Ptolemais are the remains of a colonial town built in the harbour area. Clashes with Muslim Libyans were unavoidable – Italian ramparts and small forts scattered among the ancient ruins are visible in the city even today.

Italian archaeologists focused mainly on Cyrene, so it was not until the 1930s that large-scale excavations and conservation works began in Ptolemais. The Square of Cisterns, the Odeon, the

wysiłkom G. Caputo i G. Pesce odsłonięto wtedy tzw. Plac Cystern, Odeon, Bazylikę Zachodnią, czy wreszcie Palazzo delle Colonne, a także zorganizowano zręby miejscowego muzeum. Z kolei po II wojnie światowej w zmienionych już warunkach politycznych prace kontynuował R.G. Goodchild, który jako przedstawiciel nowej administracji roztoczył opiekę nad Ptolemais.

Niewątpliwie przełomem w studiach nad Ptolemais były prace archeologiczne podjęte w latach 50. przez ekipę amerykańską pod kierukiem C.H. Kraelinga. Nie tylko rozpoznano wtedy szereg nowych budowli,

Western Basilica, and finally Palazzo delle Colonne were brought to light thanks to G. Caputo and G. Pesce and the way was paved for the establishment of the local museum. In the changed political circumstances after the Second World War work was continued by R.G. Goodchild, a representative of the new administration who took Ptolemais under his wing.

A breakthrough in the studies on Ptolemais was undoubtedly the archaeological investigation launched in the 1950s by an American team directed by C.H. Kraeling. Kraeling identified several new buildings,

Panorama wybrzeża morskiego na wschód od Ptolemais.

A panorama of the seacoast to the east of Ptolemais

głównie w rejonie tzw. Via Monumentale, czy też odsłonięto dużą rezydencję miejską w zachodniej części, ale podjęto także prace dokumentacyjne w całym mieście, które zaowocowały pierwszym syntetycznym opracowaniem dziejów Ptolemais. Z kolei w latach 70. przyszedł czas brytyjskiej ekipy pod kierunkiem J.B. Ward-Perkinsa koncentrującej się na późnoantycznych rezydencjach.

Trzeba przyznać, że Ptolemais miała szczęście do badaczy, którzy należeli do najwybitniejszych przedstawicieli archeologii klasycznej. W tym kontekście dużą odwagą i szeroką wizją badawczą musiał się wykazać prof. Tomasz Mikocki z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, który w 2001 r. postanowił

most of them along the so-called Via Monumentale, and brought to light a large urban residence in the western part of the city, but also carried out documentation work throughout the city, producing the first synthetic work on the history of Ptolemais. In the 1970s, in turn, a British team directed by J.B. Ward-Perkins launched an investigation of the city's Late Antique residences.

One must admit that Ptolemais was lucky to have been studied by some of the most distinguished researchers in the field of classical archaeology. It took the fortitude and passion for research of Prof. Tomasz Mikocki of the Institute of Archaeology at University of Warsaw to join this circle of

dołączyć do grona badaczy Ptolemais. Podjęte wtedy z jego inicjatywy przez polskich archeologów prace, które doczekały się już dziesięcioletniego jubileuszu, zakrojone zostały na znaczną skalę.

Coraz łatwiejszy dostęp do nowych technologii w archeologii u progu obecnego stulecia umożliwił przede wszystkim rozwinięcie badań topograficznych w Ptolemais, które zmierzają do opracowania nowego, znacznie bardziej szczegółowego planu miasta. Nowoczesne pomiary geodezyjne zostały rozbudowane o fotografię latawcową, trójwymiarowe modele poszczególnych budowli, a przede wszystkim o badania geofizyczne pod kierunkiem K. Misiewicza. W ten sposób przy wykorzystaniu metod nieinwazyjnych uzyskano ogromną liczbę danych o zabudowie miasta, których komputerowe opracowanie umożliwi badaczom napisanie zupełnie nowej, a na pewno bardziej szczegółowej historii Ptolemais.

Polscy archeolodzy podjęli także prace wykopaliskowe we wschodniej części miasta, stawiając sobie za cel przebadanie całej jednej insuli - kwartału zabudowy miejskiej. Jest on podyktowany nie chęcią odkrycia jeszcze jednego efektownego domu w Ptolemais, ale zamiarem poznania przemian w zabudowie miejskiej z perspektywy historii miasta. Dotychczasowe prace doprowadziły do odsłonięcia ok. 1/4 insuli z kilkoma domami średniej wielkości o dynamicznej historii i przekształceniach z całego okresu istnienia miasta od III w. p.n.e. do VII w. n.e.

W trakcie wykopalisk odsłonięty został Dom Leukaktiosa (zwany także Willą z Widokiem), którego dobrze zachowany system dekoracji mozaikowej i malarskiej z III w. n.e. pozwala zobaczyć Ptolemais w głównym nurcie przemian artystycznych świata grecko-rzymskiego w tych trudnych czasach. Właściciel domu Leukaktios, który uwiecznił swoje imię na mozaikach, nie był oryginalny, zadowalając się scenami dionizyjskimi i achillejskimi na mozaikowych podłogach swoich reprezentacyjnych sal, czy też znów popularnymi w tym okresie malarskimi imitacjami okładzin marmurowych na ścianach. Tym niemniej, szereg elementów i detali architektonicznych zastosowanych w dekoracji domu nadawał mu bardziej indywidualny styl, charakterystyczny dla architektury domowej Cyrenajki.

Ta elegancka dwukondygnacyjna rezydencja z częścią reprezentacyjną skupioną wokół czterokolumnowego perystylu legła w gruzach już w czasach Synezjusza, kiedy to w tej części insuli

researchers on Ptolemais in 2001. The large-scale project launched by Polish archaeologists celebrates its ten-year anniversary.

On the threshold of the current millennium, increasingly easy access to new technologies in archaeology made it possible to draw a new, much more precise plan of the city. Modern measuring techniques were combined with kite aerial photography, three-dimensional modelling of individual buildings, and above all geophysical surveys conducted by K. Misiewicz. Remote sensing methods provided a huge amount of data on the city's urban landscape and the digital processing of this information will permit researchers to write a completely new and certainly more detailed history of Ptolemais.

Prof. Ewa Wipszycka-Bravo oraz Halina Szydłowska podczas wykonywania badań powierzchniowych w mieście

Prof. Ewa Wipszycka-Bravo and Halina Szydłowska conducting a field survey in the city

Polish archaeologists also launched archaeological investigations in the eastern part of the city, with a view to examining one whole *insula* - a sector of urban architecture. This aim is not dictated by a desire to uncover yet another impressive house in Ptolemais, but by the intention to trace the changes in urban landscape throughout the city's history. The work to date brought to light around a quarter of an *insula* with several middling houses bearing witness to a lively history and a series of transformations throughout the city's existence from the 3rd century B.C. to the 7th century A.D.

Revealed in the course of the excavations was the House of Leukaktios (also called the Villa with a View), whose well-preserved decorative scheme including mosaics and wall paintings, dating from the 3rd century A.D., places Ptolemais in the main stream of artistic changes taking place in the Graeco-Roman world in these difficult times. The house owner, Leukaktios, whose name is preserved in the mosaics, was far from original. He was contented with Dionysiac and Achillean scenes on mosaic pavements of his representative halls, as well as painted imitations of marble revetments on walls, popular in this period. Nevertheless, a series of elements and architectural details applied in the decoration of the house gave it a more particular style, distinctive for domestic architecture of Cyrenaica.

This elegant two-storey residence with its representative part clustered around a four-column peristyle was in ruins already in the times of Synesius, when artisanal activity flourished in this part

rozwinęła się działalność rzemieślnicza. Z kolei znacznie skromniejszy, położony bardziej na południe dom zniszczony został przez trzęsienie ziemi jeszcze w III w. n.e., o czym świadczy skarb kilkuset rzymskich monet ukryty w jednym z pomieszczeń mieszkalnych. Daje on podstawy razem z ok. tysiącem monet pozyskanych w trakcie wykopalisk dzięki systematycznemu użyciu wykrywacza metali do stworzenia całkowicie nowego obrazu obiegu monetarnego w Cyrenajce.

Chociaż w ruinach tych i innych domów w V w. n.e. snuł się już dym pieców ceramicznych, to jednak w kolejnym okresie *insula* odzyskała swój rezydencjonalny charakter, o czym świadczy odkryta przez polskich archeologów późnoantyczna zabudowa z dużą salą absydalną. Niewątpliwie te prace wykopaliskowe, piszące historię miasta w obrębie jednego kwartału, pozwalają zweryfikować i uszczegółowić ogólny obraz dziejów antycznej Ptolemais.

Warto także podkreślić, że od początków obecności polskich archeologów w mieście prowadzone były prace konserwatorskie, którymi objęte są nie tylko znaleziska wykopaliskowe, ale i inne zabytki znajdowane w trakcie prospekcji terenu. Prowadzone we współpracy z libijskimi kolegami stanowią one duży polski wkład w ochronę światowego dziedzictwa kulturowego i widoczny ślad naszej obecności w Ptolemais.

Nie ulega wątpliwości, że archeologia często jest elementem i wyznacznikiem kontaktów między różnymi państwami i narodami. W tym kontekście zrozumiała jest tradycyjna pomoc i życzliwość okazywana nam przez polskie służby dyplomatyczne w Libii i firmy działające niekiedy od wielu już lat w tym kraju, przede wszystkim przez Budimex. W ten sposób, oprócz wyników naukowych, mamy poczucie uczestniczenia w budowaniu tradycyjnie dobrych relacji polsko-libijskich.

Podstawowa literatura

- C.H. Kraeling, Ptolemais. City of the Libyan Pentapolis, Chicago 1962
- S. Stucchi, Architettura cirenaica, Roma 1975
- A. Laronde, Cyrène et la Libye hellénistique. *Libykai historiai* de l'époque républicaine au principat d'Auguste, Paris 1987
- D. Roques, Synésios de Cyrène et la Cyrénaïque du Bas-Empire, Paris 1987
- J.B. Ward-Perkins, R.G. Goodchild, red. J. Reynolds, Christian Monuments of Cyrenaica, Hertford 2003
- T. Mikocki, Polskie wykopaliska w Ptolemais w Libii, Poznań 2006
- T. Mikocki et alii, Ptolemais. Archaeological Tourist Guide, Warsaw 2006
- Skarb z Ptolemais. Katalog wystawy, Zamek Królewski w Warszawie 15.12.2008-15.01.2009, red. P. Jaworski, Warszawa 2008
- Archeologia a Tolemaide. Giornate di studio in occasione del primo anniversario della morte di Tomasz Mikocki, 27 - 28 maggio 2008, red. E. Jastrzębowska, M. Niewójt, Roma 2009
- Cirene e la Cirenaica nell'antichità, red. M. Luni, Roma 2010

of the *insula*. In turn, the much humbler house located to the south was destroyed by already in the 3rd century, as indicated by the hoard of several hundred Roman coins of the dwelling quarters. The hoard, along with a thousand or so coins obtained through excavations thanks to the systematic use of a metal detector, provides a basis for establishing a completely new picture of coin circulation in Cyrenaica.

In the 5th century A.D. smoke from pottery kilns already lingered in the ruins of these and other houses, but in the subsequent period the *insula* regained its residential character, as indicated by the presence of the Late Antique building with a large apsidal hall. Undoubtedly these excavations, which write the history of the city from the perspective of one city block, permit to verify and add detail to the general picture of the history of ancient Ptolemais.

It is also worth emphasising that since the beginning of the presence of Polish archaeologists in the city conservation work has covered not only the excavated finds, but also other artefacts discovered during field surveys. Conducted in cooperation with Libyan colleagues, this work is Poland's significant contribution to the protection of the world's cultural heritage and the hallmark of our presence in Ptolemais.

Surely enough, archaeology is both an aspect of cooperation and a gauge of relations between countries and nations. The ongoing help and kindness offered us by the Polish diplomatic services in Libya and by companies that have been active in this country for many years, above all Budimex, is emblematic of this. Thus, besides obtaining scientific results, the Polish archaeological team takes part in the building of the traditionally good Polish-Libyan relations.

Further reading

- C.H. Kraeling, Ptolemais. City of the Libyan Pentapolis, Chicago 1962
- S. Stucchi, Architettura cirenaica, Roma 1975
- A. Laronde, Cyrène et la Libye hellénistique. *Libykai historiai* de l'époque républicaine au principat d'Auguste, Paris 1987
- D. Roques, Synésios de Cyrène et la Cyrénaïque du Bas-Empire, Paris 1987
- J.B. Ward-Perkins, R.G. Goodchild, ed. J. Reynolds, Christian Monuments of Cyrenaica, Hertford 2003
- T. Mikocki, Polskie wykopaliska w Ptolemais w Libii, Poznań 2006
- T. Mikocki et alii, Ptolemais. Archaeological Tourist Guide, Warsaw 2006
- Skarb z Ptolemais. Katalog wystawy, Zamek Królewski w Warszawie 15.12.2008-15.01.2009, ed. P. Jaworski, Warszawa 2008
- Archeologia a Tolemaide. Giornate di studio in occasione del primo anniversario della morte di Tomasz Mikocki, 27 - 28 maggio 2008, ed. E. Jastrzębowska, M. Niewójt, Roma 2009
- Cirene e la Cirenaica nell'antichità, ed. M. Luni, Roma 2010

s. 22 // Korzystne ukształtowanie linii brzegowej zadecydowało o założeniu tu w VI w. p.n.e. portu dla położonego w głębi lądu greckiego miasta Barke. W okresie hellenistycznym nadmorska osada rozwinęła się w duże miasto Ptolemais, w którym w okresie Cesarstwa Rzymskiego mieszkali także Rzymianie, przynosząc do świata greckiego swoją kulturę. Symbolem tego są widoczne na pierwszym planie ruiny amfiteatru.

p. 22 // The favourable formation of the coastline in this place was decisive in establishing a port for the Greek inland city of Barca here in the 6th century BC. In the Hellenistic period, the coastal settlement developed into the large city of Ptolemais. It was also inhabited by Romans, who brought their culture to the Greek world during the Imperial period. The ruins of the amphitheatre visible in the foreground are symbolic of their presence.

s. 23 // We wschodniej części Ptolemais znajdują się budowle wyznaczające etapy historii miasta. Na pierwszym planie widoczny jest słynny Pałac Kolumnowy (Palazzo delle Colonne), ogromna rezydencja godna hellenistycznych władców. Z kolei w głębi, bliżej morza rysują się okazałe siedziby późnoantycznych możnowładców symbolizujące znaczenie miasta w ostatnim okresie jego istnienia (VI-VII w. n.e.). Pomiędzy tymi budowlami, z prawej strony znajduje się teren polskich wykopalisk, niejako dopisujących historię miasta w okresie Cesarstwa Rzymskiego.

p. 23 // Visible in the foreground is the famous Palace of Columns (Palazzo delle Colonne), a vast residence worthy of Hellenistic rulers. Further towards the sea are the imposing mansions of Late Roman aristocracy, symbolic of the city's importance in the last phase of its occupation (6th-7th century AD). Between these buildings, on the right, lies the site of the Polish excavations, which contribute to the knowledge of the history of the city under Roman rule.

s. 24 // Siedziba Duxa ma charakter obronny i została wzniesiona w okresie (V-VI w. n.e.), kiedy mieszkańców Ptolemais nie chroniły już mury miejskie przed najazdami libijskich plemion.

p. 24 // The Headquarters of the Dux was a fortified complex erected in a period (5th-6th century AD) when city walls no longer protected the inhabitants of Ptolemais from invasions of Libyan tribes.

s. 25 // „Wędrujący kamień" - masywny kapitel koryncki pochodzi zapewne z ogromnej świątyni. Nie doczekał się już wtórnego wykorzystania i porzucony - świadczy o końcu jego świata.

p. 25 // The "Wandering Stone", a massive Corinthian capital, had most likely originated as a part of a very large temple. Never re-used and discarded, this piece of architectural décor bears witness to a world long lost.

s. 26 // Forteca Wschodnia to ogromna obronna rezydencja pochodząca z ostatniego okresu istnienia miasta (VI-VII w. n.e.). Jest świadectwem końca świata antycznego, kiedy to siedziby możnowładców stopniowo zamieniały się we wczesnośredniowieczne zamki.

p. 26 // The Eastern Fortress, a huge fortified residence from the latest phase of the town's existence (6th-7th century AD), bears testimony to the end of the ancient world, when the seats of magnates gradually transformed into early medieval castles.

s. 27 // Pałac Kolumnowy (Palazzo delle Colonne) zawdzięcza swą nazwę lasowi kolumn, które ozdabiały jego dziedzińce i tę wyjątkową salę recepcyjną. Ta późnohellenistyczna rezydencja, dzięki pracy włoskich archeologów i konserwatorów, stała się we współczesnej Libii symbolem Ptolemais, a dla specjalistów podręcznikowym przykładem grecko-rzymskich miejskich pałaców.

p. 27 // The Palace of Columns (Palazzo delle Colonne) took its name from the forest of columns that decorated its courtyards and this exceptional reception hall. Thanks to the efforts of Italian archaeologists and restorers, for modern Libya the Late Hellenistic residence has become a symbol of Ptolemais, and for specialists - an emblematic example of a Graeco-Roman urban palace.

s. 28-29 // Mozaika zdjęć składa się z ponad trzydziestu ujęć z powietrza wykonanych przy pomocy zdalnie sterowanego aparatu zawieszonego pod latawcem. Widać na niej fragment głównej ulicy miasta biegnącej od morza w stronę teatru (wschodni *cardo*), przy której z lewej strony wznosi się Palazzo delle Colonne, a po prawej stronie w kierunku północnym rysują się nie mniej okazałe późnoantyczne rezydencje odsłonięte przez archeologów brytyjskich. Przecina ją inna, słynna z wzniesionych wzdłuż niej zabytków, arteria (decumanus), zwana Via Monumentale.

p. 28-29 // The mosaic consists of more than thirty aerial photographs taken using a remote-controlled camera suspended from a kite. It shows a part of the city's main street running from the waterfront in the direction of the theatre (the eastern *cardo*). On the left rises the Palazzo delle Colonne, and on the right side, toward the north, are the no less impressive Late Roman residences discovered by British archaeologists. The street intersects with another thoroughfare, renowned for its monuments and called the Via Monumentale (the *decumanus*).

s. 30 // Część reprezentacyjna Pałacu Kolumnowego z jadalniami i salami recepcyjnymi znajdującymi się wokół ogromnego dziedzińca (perystyl), na którym wśród zieleni urządzono duży basen, zapewne do hodowli wyszukanych ryb. O klasie tej rezydencji świadczy obecność widocznej z prawej strony, dużej łaźni prywatnej z wyłożonymi marmurami basenami.

p. 30 // The representative part of the Palazzo delle Colonne with dining rooms and reception halls clustered around a large courtyard (peristyle), where among the greenery a large pool was set up, presumably for keeping exotic fish. The presence of a large private bath with pools revetted with marble, visible on the right, is indicative of the class of this residence.

s. 31 // Głębokie wyrobisko skalne znajdujące się w pobliżu Palazzo delle Colonne. Jego regularny kształt i zabudowa sugerują wykorzystywanie go jako cysterny. Problem magazynowania wody deszczowej, która spływała z dżebla tylko w stosunkowo krótkim okresie opadów, odcisnął się bardzo wyraźnie w architekturze Ptolemais.

p. 31 // Near the Palazzo delle Colonne there is a deep rock-hewn pit, whose regular shape and structural detail suggest its use as a cistern. The problem of storing rainwater that streamed down from the gebel only during a relatively short rainy season has left a very clear mark on the architecture of Ptolemais.

s. 32 // Pałac Kolumnowy widoczny na wysokości wejścia z ulicy wschodniej, która stopniowo opada w stronę morza. Spadek terenu sprawił, że ta rezydencja była właściwie czterokondygnacyjną budowlą.

p. 32 // The Palace of Columns at the level of the entrance from the eastern street, which gradually descends to the sea. Because of the sloping ground this residence was in fact a four-level building.

s. 33 // Dom Dwóch Cystern to kolejny przykład wagi zbierania i magazynowania wody dla mieszkańców Ptolemais, także u schyłku starożytności.

p. 33 // The House of Two Cisterns is another proof that collecting and storing water was essential to the inhabitants of Ptolemais also in Late Antiquity.

s. 34 // Dom z Salą z Trzema Apsydami jest późnoantyczną rezydencją, rozmachem dekoracji porównywalną z Palazzo delle Colonne, ale odzwierciedlającą już inne podziały społeczne w czasach, w których możnowładca nie tyle wspólnie ucztuje z zaproszonymi gośćmi, ile udziela im audiencji w specjalnie zmonumentalizowanych salach bazylikalnych.

p. 34 // The House of the Triapsidal Hall is a Late Antique residence. Its lavish decoration is comparable with that of Palazzo delle Colonne, but it already reflects different social divisions, at a time when a magnate not only feasted with the invited guests but also gave them audience in specially monumentalized basilical halls.

s. 35 // Dom z Salą z Trzema Apsydami (na pierwszym planie) i tzw. Dom G, który został tak nazwany na cześć wielce zasłużonego dla Ptolemais archeologa brytyjskiego R.G. Goodchilda.

p. 35 // The House of the Triapsidal Hall (foreground) and the so-called House G, named so in honour of British archaeologist R.G. Goodchild, highly distinguished for his work in Ptolemais.

s. 36 // Dom G jest pełen zachowanych fragmentów architektonicznych, ponieważ jego sercem był ogromny dziedziniec (perystyl) otoczony kolumnami jońskimi z belkowaniem doryckim. Ta dekoracja architektoniczna wskazuje, że czasy czystości stylistycznej mieszkańcy Ptolemais mieli już za sobą.

p. 36 // House G is full of preserved architectural fragments because at its heart there was a huge courtyard (a peristyle) surrounded by Ionic columns with a Doric entablature. This architectural decoration indicates that the inhabitants of Ptolemais already put the time of stylistic purity behind them.

s. 37 // Via Monumentale została optycznie zamknięta trójprzelotowym łukiem honoryfikacyjnym ku czci cesarza Konstantyna Wielkiego (lata 311-312 n.e.). Został on ozdobiony spiralnymi marmurowymi kolumnami, widomym świadectwem znaczenia Ptolemais, w tym czasie już stolicy prowincji.

p. 37 // Via Monumentale was optically closed from one side with a three-way honorific arch in honour of Emperor Constantine the Great (311-312 AD). Decorated with spiral marble columns, it was a visible testimony to the importance of Ptolemais, which was the capital of the province at that time.

s. 38 // Model powstał przy użyciu metod fotogrametrycznych z fotografii wtórnie użytej płyty reliefowej, która zdobiła późnoantyczną fontannę przy Via Monumentale. Ukazana na niej tańcząca Menada wyraźnie nawiązuje do twórczości wielkiego Kallimacha i są świadectwem siły tradycji w sztuce antycznej.

p. 38 // The model was created using photogrammetrical methods, from a photograph of a re-used relief panel that adorned a Late Roman fountain by the Via Monumentale. Dancing Maenads shown on the relief panels clearly refer to the works of the great Callimachus and are a testimony to the power of tradition in ancient art.

s. 38 // Via Monumentale to jedna z ważniejszych ulic w mieście. Swoją nazwę zawdzięczała przede wszystkim ciągnącym się po obu jej stronach kolumnowym portykom i stojącym w nich posągom. Taka monumentalizacja ulic była typowym zjawiskiem w dużych miastach w okresie Cesarstwa Rzymskiego.

p. 38 // The Via Monumentale is one of the main streets of the city. The thoroughfare owes its name to colonnaded porticoes that flanked it and to statues that stood in them. This monumentalisation of streets was typical for large cities in the time of the Roman Empire.

s. 39 // Widok z powietrza na Via Monumentale ukazuje bilans prac archeologicznych w tym rejonie. Kilka obiektów udało się już odsłonić (m. in. miejskie termy), jednak jeszcze wiele rysujących się budowli pokrywa ziemia.

p. 39 // An aerial view of the Via Monumentale gives a glimpse of the results of archaeological work in this part of Ptolemais. Some buildings have already been uncovered (i.a. the city baths), but many structures whose outlines are visible on the surface remain underground.

s. 39 // Marmurowy kapitel koryncki z przełomu V i VI w. n.e. ozdabiał monumentalną, czwórprzelotową bramę (*tetrapylon*) stojącą na skrzyżowaniu ważnych ulic Via Monumentale i wschodniego *cardo*.

p. 39 // This marble Corinthian capital of the 5th/6th century AD decorated a monumental four-sided gate (*tetrapylon*) standing at the intersection of thoroughfares Via Monumentale and the eastern cardo.

s. 40 // Odeon, a w rzeczywistości siedziba rady miejskiej (*bouleuterion*), zbudowany został przy agorze w II w. n.e. jako symbol prężności instytucji *polis*, aspirującej w tym okresie do roli równorzędnego ze stołeczną Cyreną ośrodka. Budowla przetrwała do czasów, kiedy rada miejska przestała decydować o życiu mieszkańców Ptolemais i przekształcono ją w V w. n.e. w mały teatr przystosowany do modnych w tym czasie widowisk wodnych.

p. 40 // The Odeon, in fact a seat of the city council (*bouleuterion*), was built near the *agora* in the 2nd century AD as a symbol of the vigour of civic institutions at a time when the *polis* aspired to the role of a centre comparable to the capital city of Cyrene. The building outlived the council, which eventually ceased to be in charge of the civic affairs of Ptolemais, and in the 5th century AD it was transformed into a small theatre designed for aquatic performances fashionable at that time.

s. 41 // Plac Cystern zawdzięcza swoją nazwę ogromnej podziemnej cysternie, zbudowanej jeszcze w okresie hellenistycznym. Przede wszystkim jednak był to gimnazjon – miejsce wychowania młodzieży, które jednak z czasem stało się głównie miejscem kultu władców najpierw macedońskich Ptolemeuszy, a potem rzymskich cesarzy.

p. 41 // The Square of Cisterns took its name from a vast underground cistern built beneath it in the Hellenistic period. However, the square was primarily a *gymnasion*, a place for educating youth. Over time the gymnasion became mainly a place of ruler cult: first of Macedonian Ptolemies, and later – Roman emperors.

s. 42 // Plac Cystern uzyskał swój ostateczny wygląd pod koniec IV w. n.e., kiedy zdominowała go monumentalna trybuna z sześcioma kolumnami jońskimi (*rostra*).

p. 42 // The Square of Cisterns received its final appearance at the end of the 4th century AD, when an imposing monumental dais (*rostra*) with six Ionic columns was erected.

s. 43 // Pod Placem Cystern znajduje się kilka podziemnych sklepionych galerii, które połączone ze sobą tworzą ogromną cysternę o pojemności szacowanej na kilka tysięcy m^3. A przecież tego typu zbiorników było w mieście znacznie więcej.

p. 43 // Beneath the Square of Cisterns there are a few underground vaulted galleries that together make up a huge cistern with a capacity estimated at several thousand cubic metres. However, there were many more cisterns of this type throughout the city.

s. 44 // Bazylika Zachodnio-Centralna z zachowanym sklepieniem apsydy ciągle czeka na swojego odkrywcę, dając jednak swoim ogromem świadectwo znaczenia chrześcijańskiej Ptolemais w ostatnim okresie istnienia miasta (VI-VII w. n.e.).

p. 44 // The West-Central Basilica with a preserved conch of the apse is still awaiting discovery. Its huge size testifies to the importance of Christian Ptolemais in the last phase of the city's existence (6th-7th century AD).

s. 45 // Bazylika Zachodnio-Centralna pokazuje jak upływ czasu i warunki naturalne niszczą, ale i chronią antyczne budowle.

p. 45 // The West-Central Basilica shows how time and the elements destroy, but also preserve ancient buildings.

s. 46 // Bazylika Zachodnia została odsłonięta i częściowo zrekonstruowana przez archeologów włoskich. Przez swój monumentalizm jest ona zwykle kojarzona z czasami Justyniana (VI w. n.e.).

p. 46 // The Western Basilica was discovered and partially reconstructed by Italian archaeologists. Because of its monumentality it is usually associated with the time of Justinian (6th century AD).

s. 47 // Analiza architektoniczna Bazyliki Zachodniej doprowadziła Jakuba Kaniszewskiego do rekonstrukcji 3D jej prawdopodobnego wyglądu. Uderza obronny charakter tego założenia z wąskimi oknami szczelinowymi i z własnym systemem cystern, który zapewniał schronienie mieszkańcom Ptolemais w chwilach najazdów plemion libijskich.

p. 47 // Architectural analysis of the Western Basilica has given Jakub Kaniszewski a basis for creating a 3D reconstruction of its probable appearance. What strikes is the defensive character of this building, with narrow arrowslits and its own system of cisterns – it gave shelter to the inhabitants of Ptolemais upon invasion of Libyan tribes.

s. 48 // Spoglądając z górnej kondygnacji Bazyliki Zachodniej w oddali można zobaczyć Bramę Tokry. Brama pochodzi jeszcze z okresu hellenistycznego i znajduje się w zachodnich murach miasta.

p. 48 // Looking from the upper floor of the Western Basilica, one can see the Teuchira Gate at a distance. It dates back to the Hellenistic period and is part of the western ramparts of the city.

s. 49 // Bazylika Zachodnia z detalem architektonicznym – znakiem krzyża na pierwszym planie.

p. 49 // The Western Basilica and in the foreground an architectural detail bearing the cross sign.

s. 50 // Widok Bramy Tokry z lotu ptaka pokazuje jej usytuowanie w systemie obronnym miasta.

p. 50 // An aerial view of the Teuchira Gate showing its place in the city's defence system.

s. 51 // Brama Tokry, zrekonstruowana częściowo przez włoskich archeologów, jest imponującym świadectwem systemu obronnego miasta. Widoczne na pierwszym planie, ułożone bloki kamienne ciągle czekają na dalsze prace konserwatorskie.

p. 51 // The Teuchira Gate partly reconstructed by Italian archaeologists is an impressive testimony to the city's defense system. Visible in the foreground, stacked stone blocks still waiting for further conservation work.

s. 52 // Monumentalne Mauzoleum z okresu hellenistycznego jest świadectwem prestiżu i zamożności obywateli miasta, ptolemejskich wysłanników, a może i samego władcy.

p. 52 // The monumental Mausoleum from the Hellenistic period is testimony to the prestige and prosperity of the citizens, the Ptolemaic envoys, or perhaps even the ruler.

s. 53 // Mauzoleum wznosiło się wysoko w formie wieży, dodatkowo jeszcze wyniesione było na wykutej w skale platformie, w miejscu tradycyjnie wykorzystywanym jako kamieniołom.

p. 53 // The Mausoleum rose high, built in the form of a tower and perched on an elevated rock-cut platform in a spot traditionally used as a quarry.

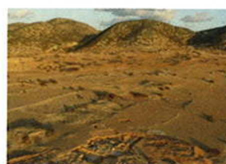
s. 53 // W jamie grobowej wykutej w skale, na terenie nekropoli zachodniej, jej dzisiejszy użytkownik suszy rybę.

p. 53 // A modern-day occupant of what was originally a rock-hewn burial pit on the western necropolis uses it for drying fish.

s. 54 // XX-wieczny fort wojsk włoskich zbudowany jest w dużej mierze z antycznych bloków kamiennych i z daleka przypomina późnoantyczne budowle.

p. 54 // Since the 20th-century fort for Italian troops was largely built using ancient stone blocks, from a distance it resembles Late Antique buildings.

s. 55 // Widok na dżebel, który stanowi naturalną południową granicę miasta i teren polskich wykopalisk na pierwszym planie.

p. 55 // A view of the gebel, which delimits the city on the south. The site of the Polish excavations is visible in the foreground.

s. 56 // Część reprezentacyjna Domu Leukaktiosa (Willa z Widokiem) skupiona jest wokół czterokolumnowego dziedzińca (perystyl) z jadalniami i salami recepcyjnymi dekorowanymi mozaikami podłogowymi i malowidłami ściennymi.

p. 56 // The representative part of the House of Leukaktios (Villa with a View) clustered around a four-column courtyard (peristyle) with dining rooms and reception halls decorated with mosaic pavements and wall paintings.

s. 57 // Teren polskich wykopalisk (stan z 2007 r.) znajduje się w obrębie jednej z insul miejskich z zabudową mieszkalną.

p. 57 // The area of Polish excavations (as of 2007) is located within an urban *insula* of residential buildings.

s. 58 // W dekoracji malarskiej Domu Leukaktiosa dominują imitacje marmurowych okładzin (*opus sectile*), które od okresu hellenistycznego na stałe weszły do repertuaru malarstwa grecko-rzymskiego i w III w. n.e., w okresie funkcjonowania tej rezydencji przeżywają swój kolejny renesans.

p. 58 // The painted decoration of the House of Leukaktios is dominated by imitations of marble revetment (*opus sectile*), which became a permanent element of the repertoire of Graeco-Roman painting in the Hellenistic period and regained popularity in the occupation period of this residence dated to the 3rd century AD.

s. 59 // W najwspanialszej sali Domu Leukaktiosa z fragmentami malowideł ściennych i mozaiką dionizyjską zwraca uwagę modny w III w. n.e. ostry kontrast kolorów czerwonego, żółtego i zielonego, trochę złagodzony delikatnymi wizerunkami ptaków.

p. 59 // The most impressive room in the House of Leukaktios with fragments of wall paintings and a Dionysiac mosaic pavement. The sharp contrast of colours red, yellow and green, somewhat softened by the delicate images of birds, was fashionable in the 3rd century AD.

s. 60 // Na dziedzińcu Domu Leukaktiosa nawet płytki basen zbierający wodę z dachu, odprowadzaną następnie do cysterny, wyłożony jest mozaiką geometryczną. Za nim, w części południowej w stronę dżebla widać monumentalne wejście do największej jadalni (*triclinium*) rezydencji.

p. 60 // In the courtyard of the House of Leukaktios even a shallow pool, which collected water flowing down from the roof and into a cistern below, is inlaid with a geometrical mosaic. Behind it, on the south side closer to the gebel, there is a monumental entrance to the largest dining room (triclinium) of the residence.

s. 61 // Mozaiki w Domu Leukaktiosa starannie wyznaczają przestrzeń publiczną dostępną dla gości zapraszanych przez właściciela na wieczorne uczty, w przeciwieństwie do przestrzeni prywatnej, w której zadowalano się podłogami z zaprawy wapiennej.

p. 61 // In the House of Leukaktios mosaics defined the limits of the public space accessible to guests invited to evening feasts by the owner. In the private space, however, lime mortar floors sufficed.

s. 62 // Ściana dziedzińca niedużego domu sąsiadującego od południa z rezydencją Leukaktiosa. Widoczne są duże bloki kamienne pochodzące zapewne z miejskich murów, o czym świadczą wyryte na nich przez strażników inskrypcje greckie. Pomimo wtórnego wykorzystania bloki ustawiono w sposób umożliwiający lekturę imienia Diogenesa, czy też Teisona.

p. 62 // The wall of a courtyard of a small house, which adjoined the residence of Leukaktios on the south. It is likely that the large stone blocks had originally been part of the city walls, as indicated by Greek inscriptions written on them by guards. Although their context is secondary, the blocks were set to expose the names of Diogenes or Teison.

s. 63 // „Skarb z Ptolemais" znaleziony został w trakcie polskich wykopalisk w 2006 r. na południe od rezydencji Leukaktiosa, w jednym z pomieszczeń mieszkalnych niedużego domu. Jest to depozyt kilkuset monet, głównie brązowych, rzymskich sesterców wybijanych do połowy III w. n.e. Z jakiś powodów właściciel po nie nie wrócił, zapewne w rezultacie niszczycielskiego trzęsienia ziemi.

p. 63 // "The Hoard of Ptolemais" was found during Polish excavations in 2006, in one of the habitational quarters of a small house to the south of Leukaktios' residence. It is a deposit of several hundreds of coins, mostly bronze, Roman sesterces struck before the second half of the 3rd century AD. The owner never retrieved it for some reason, probably as a result of a disastrous earthquake.

s. 64 // Fragment mozaiki z Domu Leukaktiosa przedstawia Dionizosa w otoczeniu swojego orszaku, który odnajduje śpiącą Ariadnę na wyspie Naksos. Częste odwołania do tego bóstwa w dekoracji domów w okresie Cesarstwa Rzymskiego trącą już trochę stereotypem, ale z drugiej strony ten nieobliczalny bóg pozostał żywy w zbiorowej wyobraźni do końca kultury antycznej.

p. 64 // This fragment of a mosaic from the House of Leukaktios shows Dionysus with his retinue finding Ariadne asleep on Naxos. Common references to this god in domestic art become somewhat stereotypical by the Imperial period. On the other hand, this erratic deity lived on in the collective imagination until the twilight of the ancient culture.

s. 64 // Emblemat z napisem w języku greckim, z życzeniami dla Leukaktiosa znalazł się w największej jadaln
domu. Trzyma go uskrzydlona Wiktoria. Zaproszeni na ucztę goście na pewno powinni być wdzięczni i dobrze życzyć właścicielowi, ale w takich napisach zawarty jest również element autoprezentacji.

p. 64 // The emblema with wishes for Leukaktios, written in Greek, was found in the largest dining room o
the house. It is held by a winged Victory. Guests invited to a feast should be grateful and wish the owner al
the best, but such inscriptions also bore an element of auto-presentation.

s. 65 // Fragment mozaiki z Domu Leukaktiosa z panterą, często towarzyszącą Dionizosowi w jego licznyc
podróżach.

p. 65 // A fragment of a mosaic from the House of Leukaktios with a panther - an animal that ofte
accompanied Dionysus in his numerous travels.

s. 65 // Mozaika geometryczna pochodząca z basenu znajdującego się na dziedzińcu Domu Leukaktios
Centralnie umieszczono emblemat w wieńcu laurowym z życzeniami powodzenia dla właściciela dom
w języku greckim.

p. 65 // A geometrical mosaic revetment of a pool located in the courtyard of the House of Leukaktios. A
emblema with wishes of good luck for the master of the house, written in Greek, is situated centrally withi
a laurel wreath.

s. 66 // Marmurowa główka męskiego bóstwa w opasce została znaleziona razem z innymi fragmentan
rzeźb w cysternie pod dziedzińcem wspomnianego już domu na południe od rezydencji Leukaktiosa. Chocia
powody, może natury religijnej, gromadzenia w opuszczonej już cysternie fragmentów zniszczonych rzeź
nie są jednoznaczne, to jednak można przypuszczać, że pierwotnie należały one do wystroju domu, a nawe
związane były z kultem prywatnym.

p. 66 // The marble head of a male deity wearing a headband was found together with other fragments
statues in a cistern under the courtyard of the aforementioned house adjoining the residence of Leukakti
on the south. Although the reasons, perhaps religious in nature, for collecting fragments of broken statue
in an abandoned cistern are unclear, it can be assumed that they were originally a part of home decor ar
may have been associated with the sphere of private cult.

s. 66 // Efekt pracy konserwatorów po przeprowadzeniu oczyszczenia rzeźby.

p. 66 // The effects of the work of conservators after cleaning the head.

s. 67 // Dno glinianego dużego talerza stołowego zostało ozdobione reliefową sceną erotyczną. Naczynie
odkryto w trakcie polskich wykopalisk. Ten popularny w ceramice od okresu hellenistycznego motyw st
się z czasem na tyle banalny, że w przedstawieniach pary kochanków istotniejsza od tematu była forr
odzwierciedlająca panującą w społeczeństwie moralność i ideologię.

p. 67 // The bottom of a large fine ware plate decorated with an erotic scene in relief was discovered duri
the Polish excavations. This motif was popular in ceramics from the Hellenistic period onwards. With tir
the representations of lovers grew to be so clichéd that the form, which reflected the morality and ideolo
prevailing in society, became more important than the subject itself.

s. 67 // Sklejona z dwóch fragmentów znalezionych w trakcie polskich wykopalisk, w różnych latach, płyta reliefowa przedstawia tzw. Herosa na koniu. Była to popularna od okresu hellenistycznego postać, z którą utożsamiano różne bóstwa, a niekiedy i heroizowanych zmarłych. Można przypuszczać, że w Domu Leukaktiosa taki wizerunek miał charakter wotywny i umieszczony był na ścianie niedaleko wejścia z ulicy.

p. 67 // The relief slab, re-assembled from two fragments found during Polish excavations in different years, presents a so-called Hero on horseback. It was a popular figure since the Hellenistic period, identified with various deities and sometimes with heroised dead. It can be assumed that in the House of Leukaktios such a representation had a votive function and was placed on the wall near the entrance from the street.

s. 68 // Justyna Chałupka konserwuje malowidło z wizerunkiem ptaka.

p. 68 // Justyna Chałupka is doing conservation work on a wall painting with a representation of a bird.

s. 69 // W 2007 r. podjęto trudną decyzję zdjęcia ze ścian zachowanych malowideł i zabezpieczenia ich w Muzeum w Tolmeicie. W ten sposób zostały one uratowane przed szybką degradacją w miejscowych warunkach.

p. 69 // The difficult decision to remove the paintings from the walls and secure them in the Museum in Tolmeita was made in 2007. In this way, they were saved from rapid degradation in local conditions.

s. 69 // Sylwia Domaradzka wykonuje dokumentację rysunkową.

p. 69 // Sylwia Domaradzka is preparing drawn documentation.

s. 70 // Sylwia Domaradzka, Justyna Chałupka oraz Karina Sosnowska przerysowują na folię dekorację malarską.

p. 70 // Sylwia Domaradzka, Justyna Chałupka and Karina Sosnowska are tracing the painted decoration on transparent film.

s. 71 // Z obszaru wykopu wynoszone są ogromne ilości ziemi. Pracują przy tym wynajęci libijscy robotnicy. Pomagają im także studenci archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

p. 71 // A huge amount of soil is being removed from the excavation area. It is usually Libyan workmen who do it, sometimes with the help of students of archaeology from University of Warsaw.

s. 72 // W okresie wiosenno-letnim nad Cyrenajką przeważnie świeci słońce. Zdarzają się jednak gwałtowne burze, które powodują silną erozję ziemi i niszczenie zabytków architektury.

p. 72 // In the spring and summer Cyrenaica usually enjoys fine weather. There are, however, violent storms that cause severe land erosion and destruction of architectural monuments.

s. 73 // Podczas wykopalisk używane są nie tylko precyzyjne narzędzia, ale też kilofy i łopaty.

p. 73 // Not only precision tools, but also picks and shovels are used during the excavations.

s. 73 // Ciężka fizyczna praca przeplata się z chwilami odpoczynku.

p. 73 // Strenuous physical work alternates with moments of rest.

s. 74 // Zofia Kowarska obsługuje teodolit laserowy. Przyrząd ten pozwala bardzo precyzyjnie umiejscowić każdy dokumentowany zabytek.

p. 74 // Zofia Kowarska is using a laser theodolite. This device enables archaeologists to assign a precise location to every documented find.

s. 75 // Mija - bezpański szczeniak, który został uratowany w ruinach. Przygarnięty przez członków misji stał się wykopaliskowym psem.

p. 75 // Miya - a stray puppy rescued in the ruins. It was adopted by the excavation team and became an archaeological dog.

s. 76 // Piotr Jaworski czyści jedną z odnalezionych antycznych monet.

p. 76 // Piotr Jaworski is cleaning one of the ancient coins found on site.

s. 77 // Prof. Krzysztof Misiewicz spaceruje z magnetometrem, urządzeniem pozwalającym zobaczyć ruiny pod ziemią bez użycia kilofa i łopaty. Dzięki jego systematycznej pracy powstała geofizyczna mapa praktycznie całego miasta antycznego.

p. 77 // Prof. Krzysztof Misiewicz is walking with a magnetometer, a device that permits to locate ruins beneath the surface without using a pick or a shovel. Thanks to his systematic work a geophysical map of practically the entire ancient city was created.

s. 78 // Wiesław Małkowski w ramach badań nad topografią Ptolemais wykonał pomiary i mapy geodezyjne całego obszaru antycznego miasta. Teodolit laserowy był jego podstawowym narzędziem pracy także w podziemiach Placu Cystern.

p. 78 // In his studies on the topography of Ptolemais Wiesław Małkowski measured and mapped the whole ancient city. A laser theodolite was an essential instrument in his work, also in the subterranean galleries under the Square of Cisterns.

s. 79 // Pomiary cystern pozwalają oszacować, ile wody mieli do dyspozycji mieszkańcy Ptolemais w porze suchej. Schodzenie do cystern niewątpliwie ma swój klimat, ale obarczone jest dużym ryzykiem.

p. 79 // Measurements taken in the cisterns enable to estimate how much water was available to citizens of Ptolemais in the dry season. Going down into the cisterns is undoubtedly exciting, but it is burdened with a high risk.

s. 80 // W Ptolemais w celu wykonania zdjęć z powietrza wykorzystywany jest zdalnie sterowany aparat podwieszony na linie pod latawcem. Rama sterująca umożliwia wykonywanie zdjęć pionowych i ukośnych we wszystkich kierunkach. Miron Bogacki na monitorze obserwuje przesyłany drogą radiową obraz i wyzwala migawkę. Szymon Lenarczyk kontroluje latawiec. Fotografie ekipy latawcowej wykonała Zofia Kowarska.

p. 80 // In Ptolemais, aerial photos are taken using a remote-controlled camera suspended on a line under a kite. The rig enables to take vertical and oblique pictures in all directions. Miron Bogacki is viewing the wirelessly transmitted image on a monitor and is triggering the shutter. Szymon Lenarczyk is controlling the kite. Photographs of the KAP team were taken by Zofia Kowarska.

s. 81 // Pomiary topograficzne wykonywane przy użyciu precyzyjnego GPS RTK na wzgórzach otaczających miasto od południa (Gebel Akhdar).

p. 81 // Topographical measurements were taken using a precise RTK GPS in the hills delimiting the city on the south (Gebel Akhdar).

s. 82 // Picie herbaty może się stać kluczem do kulturowych spotkań. Wiesław Małkowski wraz z Ahmeidą, przyjacielem misji, przygotowują tradycyjny w Libii napój.

p. 82 // Drinking tea can be the key to cross-cultural encounters. Wiesław Małkowski is preparing the traditional Libyan drink together with Ahmeida, a friend of the mission.

s. 83 // Faraj Tahir, dyrektor muzeum w Tolmeicie odpoczywa podczas przerwy śniadaniowej w namiocie strażniczym na terenie polskich wykopalisk.

p. 83 // Faraj Tahir, director of the museum in Tolmeita, is resting in the guards' tent during a lunch break on the site of the Polish excavations.

s. 84 // Zatoka portowa była w starożytności ruchliwym portem. Dziś jest spokojną przystanią dla łodek rybackich.

p. 84 // The harbour bay was a bustling seaport in antiquity. Today it is a serene haven for fishing boats.

s. 85 // Tolmeita słynie z piaszczystych plaż, których brakuje w innych rejonach Cyrenajki.

p. 85 // Tolmeita is famous for its sandy beaches, which are scarce in other parts of Cyrenaica.

s. 86 // Ławka, która służy rybakom do obserwacji morza, została na chwilę opuszczona.

p. 86 // A bench frequented by fishermen looking out to sea was left empty for a moment.

s. 87 // Kot poluje na dachu jednego z domów w porcie.

p. 87 // A cat is hunting on the roof of one of the houses in the harbour.

s. 88 // Silny pustynny wiatr (ghibli) potrafi wiać bez przerwy nawet kilka dni, sprawiając, że wszystko nabier koloru i smaku piasku.

p. 88 // A strong desert wind called ghibli can blow constantly for up to several days, lending the colour an the taste of sand to everything.

s. 89 // Tolmeita jest miejscem weekendowego odpoczynku Libijczyków. Niektórzy przyjeżdżają nawet z swoimi końmi, chociaż czasy, kiedy jeźdźcy cyrenajscy słynęli w świecie, minęły już bezpowrotnie.

p. 89 // Tolmeita is a place of weekend leisure for Libyans. Some of them even bring their horses, althoug the days when Cyrenaican riders were world-famous are gone forever.

s. 90 // Po pracy na wykopaliskach można się odświeżyć się w Morzu Śródziemnym.

p. 90 // After work on the site one can take a refreshing plunge into the Mediterranean.

s. 91 // Sąsiad polskiej bazy archeologicznej w Tolmeicie przypominający, że pojęcie czasu w tym klimac i kulturze nabiera specyficznego znaczenia.

p. 91 // The neighbour of the Polish excavation house in Tolmeita reminds us that time is perceive differently in this climate and culture.

s. 91 // Isa Mazid spaceruje popołudniem po Tolmeicie.

p. 91 // Isa Mazid goes for an afternoon stroll in Tolmeita.

s. 92 // Fatma al Harun odpoczywa na progu swojego domu. Jej mąż nadzorował robotników libijskich w misji archeologicznej C.H. Kraelinga.

p. 92 // Fatma al Harun is resting on the doorstep of her house. Her husband supervised the Libyan workmen hired by the archaeological team of C.H. Kraeling.

s. 92 // Ibrahim al Zahawi, senior rodu, kilkanaście lat temu był właścicielem pierwszego w Tolmecie samochodu.

p. 92 // Ibrahim al Zahawi, the senior of his family, ten-odd years ago was the owner of the first car in Tolmeita.

s. 93 // Światło w Tolmeicie świeci się prawie zawsze. Prąd i woda dostarczana jest mieszkańcom za darmo.

p. 93 // In Tolmeita the lights are on almost all the time. Electricity and water are supplied to its inhabitants free of charge.

s. 93 // Husan Akili odpoczywa w porcie Tolmeity przy herbacie.

p. 93 // Husan Akili is resting and having tea at the Tolmeita port.

s. 94 // Czterej bracia z rodziny Daggari mieszkają w domu włoskich kolonistów z początku XX w.

p. 94 // Four brothers of the Daggari family live in an early-20th century house built by Italian colonists.

s. 95 // Pozostałości włoskiego kościoła w Tolmeicie.

p. 95 // Remains of the Italian church in Tolmeita.

s. 96 // Do zabawy wykorzystywane są wszelkie dostępne naokoło sprzęty i ich pozostałości.

p. 96 // Any available objects and their remains are used for play.

s. 97 // Współczesna latarnia morska w Tolmeicie zajęła miejsce wczesnochrześcijańskiej bazyliki i antycznych instalacji portowych.

p. 97 // The modern-day lighthouse in Tolmeita was built on the site of an Early Christian basilica and ancient port buildings.